
Відзиви. Рецензії. Повідомлення

Чаяло Петро Петрович
доктор медичних наук, професор

ОСТАННІЙ ВІРШ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

14 лютого 1861 року Тарас Шевченко напише свого останнього вірша. Тяжко хворий, відчуваючи завершення свого життєвого шляху, він звертається до музи, яка вірно слугувала поетові в творчих задумах.

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу?-
На т о й с в і т, друже мій, до бога
Почимчикуєм спочивать ...
Втомилися, і підтопались,
і розуму таки набрались,-
То й буде з нас! – ходімо спать,
Ходімо в х а т у спочивать ...
Весела хата, щоб ти знала!...

І хоча Шевченко і сприймає неминучість наближення моменту сумної подорожі "...на той світ, друже мій, до бога...", його іронічний опис із виваженим життєвим стоїцизмом і відстороненням майбутнього спочину у "веселій хаті" (авт. – домовині) іще полишає у читача надії на вірогідність відтермінування таких подій. І це засвідчують подальші строфи поета, ритм і пісенність вірша, характерні для Шевченка образність і виразність думок, поєднання себе з нескінченим Всесвітом. Суттєво змінюється його настрій і утверджується віра в життя:

Ой, не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано;
Походимо, посидимо
На сей світ поглянемо!
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору –
Спочинемо... а тим часом
Твої сестри – зорі,
Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють...

І далі у вірші Шевченко ще на полишає надії на одужання... Ним володіє бажання творити, хоча і мимохідь прохоплюються думки щодо ілюзорності подібних задумів та їхньої залежності від опоетизованих алюзій щодо міфологічних стражів потойбічного світу:

А поки те, да се, да оне,
До Ескулапа на ралець –
Чи не одурить він Харона
І Парку – прялку?.. І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землю –
Та все б гексаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання... А потім

Співали б прозу – та по нотах,
А не як небудь...

Та творчу жагу поета вже не можуть підживлювати його фізичні можливості, немощі і згасаючі сили. Реальний стан здоров'я, слабкість, щоденна виснажлива боротьба за життя вже майже за два місяці перед тим дали підстави визнати "Погано я зустрів оцей новий поганий рік. Другий тиждень не виходжу з хати: чхаю та кашляю, аж обісіло"(лист до В.Г. Шевченка від 22 січня 1861 р.) [6, т.5, 439]. І через тиждень він додає "Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полеглає..."(лист до В.Г. Шевченка від 29 січня 1861 р.) [6, т.5,439].

Але його муза, яка не зрадила поетові і в найтрагічніші роки заслання, навіть в передчутті близької смерті надає йому душевної заспокоєності, вимальовуючи фантастичні картини. І він готовий примиритися з потойбічним життям в оточенні видінь, наближених до рідної батьківщини:

Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку, – садочок
Кругом хатини насажу:
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу:
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили – гори на степах –
І веселенько заспіваєм... [6, т.2, 266-267].

Достатньо детально описані останні дні і останні години життя Шевченка – ранок 26 лютого, коли він сходами спустився на перший поверх Академічного приміщення, в якому мешкав по приїзді в Санкт-Петербург після відбуття заслання. Він знепритомнів на порозі своєї майстерні, після чого і наступила смерть.

Існує лікарське свідоцтво про хворобу і смерть Шевченка, яке знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву в Петербурзі [2, 6].

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Дано сие в том, что академик Тарас Шевченко, 49 лет от роду, давно уже одержим органическим расстройством печени и сердца (Vitium organicum Hepatis et Cordis); в последнее время развилась водяная болезнь (Hydrops), от которой он и умер сего 26 февраля. С.-Петербург, февраля 26 числа 1861 года.

Подлинник подписал: Доктор Эдуард Бари.

Ординатор при больнице св. Марии Магдалины.

Верность копии сей с подлинным свидетельством доктора Эдуарда Бари свидетельствую с приложением печати полиции императорской Академии Художеств. Февраля 27 дня 1861,

Полицмейстер Академии капитан 1 ранга Набатов.

Нижче на свідоцтві позначка олівцем:

"47 лет от рождения" – виправлення, яке стосується помилково вказаного лікарем віку Шевченка.

Аналізуючи клінічні симптоми і стан здоров'я, провідні спеціалісти медичної науки осучаснили і уточнили діагноз, встановлений у 1861 році лікарем Е. Я. Барі, визначивши, що передсмертною хворобою Шевченка був органічний декомпенсований порок серця третього ступеня, цироз печінки і асцит [2, 7].

Тому зрозумілі питання щодо причин виникнення такого тяжкого стану поета, характеру і особливостей перебігу хвороби, можливості наукового аналізу і обґрунтування безпосередніх чинників, які привели врешті-решт до смерті геніальної творчої особистості, непримиренної до людського і національного приниження тагноблення.

На щастя натовість для дослідника існує не тільки значна бібліографія літературно-творчих джерел про життя Тараса Шевченка, але, що особливо цінно, щоденники і листи самого поета, листи і спогади безпосередніх його друзів і знайомих, які мали нагоду стикатися з такою непересічною особистістю. Збереглися офіційні документи щодо різних періодів життя і звивів нелегкої долі поета. І тому не можуть не вражати кричущі факти цілеспрямованої розправи влади з Шевченко, як з поетом, що насмілювався проголошувати волелюбні думки і заклики до спротиву.

Саме бунтарські вірші поета, зокрема відкрито антисамодержавницька сатирична поема "Сон" лягли в основу вироку для Шевченка і подальшої долі після 5 квітня 1847 року, коли його арештували біля дніпровської переправи під час повернення до Києва з подорожі по Україні. Тоді під час обшуку до рук жандармів потрапили рукописи його бунтарських творів.

Звернемося до витоків арешту Шевченка. Відомо, що цей брутальний інцидент безпосередньо пов'язаний з гонінням на членів Кирило-Мефодіївського товариства, більшість з яких було арештовано навесні 1847 року. Відомо також, що поет не брав участі у діяльності організації, хоча і був знайомий з його засновниками. Шевченко, який у той час перебував в Україні, нічого не знав про арешти.

Слідство у Петербурзі, куди відправили Шевченка після арешту і де він просидів у казематі III відділу жандармського управління, не змогло довести участі поета в Кирило-Мефодіївському товаристві. Але після ознайомлення з поезіями Шевченка вже не потрібні були ніякі додаткові докази щодо розуміння небезпечності поета для пануючого державного устрою.

Висновки із доповідної шефа жандармів звучали так: "Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников ... " І на закінчення:

"Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений" [4, 114-115].

У вироку не було зазначено строку покарання – цар засилав поета, по суті, довічно. Не задовольняючись вироком, винесеним без суду і слідства, яким Шевченка рекрутували у рядові безстроково, самодержець Микола I ще й власноручно на доповідній накреслив резолюцію: "Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать".

Ось як Шевченко описує наведені події в своїх листах до близьких йому осіб і однодумців:

"На другой день, как я од вас поїхав, мене арестовали в Києві, на десятый – посадили в каземат в Петербурзі, а через три місяці я опинився в Орской крепости в солдатській сірій шинелі,- писав Шевченко 22 жовтня 1847 року А. І. Лизогубу.- Ще слава богу, що мені якось удалося закріпити серце так ... що муштруюся собі, та й годі ... А тепер мені строжайше заперщено рисовать і писать (окреме писем), нудьга та й годі; читать – хоч би на сміх одна буква, і тії нема. Броджу понад Уралом та ... ні, не плачу, а щось ще поганше діється зо мною" [6, т.5, 230].

Невдовзі, 24 жовтня, Шевченко надсилав вісті про себе до В.М. Репніної: "По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург 22 апреля(день для меня чрезвычайно памятный), а 30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона! ...И правда, что прежние мои страдания в сравнении с настоящими были детские слезы; горько, невыносимо горько! И при всем этом горе мне строжайше заперщено рисовать что бы ни было и писать (окреме писем)..." [6, т.5, 231].

"Если бы я был изверг, кровопийца,- з гіркотою писав Шевченко,- то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом... И ко всему этому мне еще заперщено рисовать. Отнято благороднейшую часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора" [5, 22].

Отже, відбулася владна наруга над поетом, коли дні і тижні весняних місяців 1847 року майже повністю знищили майбуття, перекреслили життєві плани і творчі задуми, а попереду очікувала безвихідь солдатчини.

Туга за волею, за Україною тяжко краяла Шевченкове серце. "...Я не розглядив дна тії бездни, в котору впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітра... Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу, – писав Шевченко 20 грудня 1847 року з Орської фортеці М. М. Лазаревському. – Якби все те розказувать, що я терплю тепер по любові і милості милосердного бога, то і за тиждень не розказав би. Цур же йому. Нехай воно сниться тому, хто людям добра не хоче" [6, т. 5, 234].

Тяжкі душевні переживання, щоденні відчуття свого напіврабського існування, по суті кріпосницька залежність від старших по званню і солдатська муштра являлися значними стресовими подразниками, які не тільки самі по собі визначали стан здоров'я Шевченка, а й сприяли підвищенню вразливості його організму до багатьох хвороб, поширених серед населення в ті часи. Не слід забувати і убогі умови помешкання(скупченість, холодні казарми), солдатське невибагливе харчування, фізичне виснаження під час військових нескінченних занять, багатокілометрових маршів по степу під сонцем.

Тому не забарилися насправді грізні захворювання, від наслідків яких починається поступове формування тих патологічних уражень органів і систем організму Шевченка, які завершилися його смертю.

Не пройшло і півроку від початку заслання, як восени 1847 року в Орській фортеці Шевченко захворів на ревматизм. У листі від 11 грудня 1847 року до А. І. Лизогуба він писав: "Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь. І до всього того треба було ще й занедужать, восени мучив мене ревматизм ... " [6, т.5, 233].

Про цю хворобу читаємо і в листі до М. М. Лазаревського від 20 грудня того ж року: "Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують, – бог покарав мене ще й тілесним недугом; занедужав я спершу ревматизмом, – тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав ..." [6, т. 5, 234].

Яким же чином ревматизм міг відбитися на подальшому стані здоров'я Шевченка? І чи могла ця хвороба вплинути на формування тих змін в організмі поета, які зумовили передчасну смерть?

При відповіді на питання слід визначити, наскільки вірогідно сформульований Шевченком зазначений в листах діагноз. Звертаючись до рівня медичних знань на той час, можна стверджувати, що хвороба про яку веде мову поет, зрозуміло зі слів лікарів, достатньо чітко вже була окреслена, але поширена точка зору вказувала переважно на ураження суглобів при ревматизмі. Зі сучасних позицій ревматизм – інфекційно-алергічне захворювання, при якому виникаюче запальне ураження сполучної тканини локалізується переважно в серцево-судинній системі, втягуючи в процес й інші органи і системи організму, зокрема суглоби, центральну нервову систему [3, 216]. Тобто стихання хворобливих явищ з боку суглобів, які вірогідно констатували лікарі і сам Шевченко (згаданий вище лист до М.М.Лазаревського від 20 грудня 1847 року), ще не свідчило про одужання хворого, бо одночасно

ревматичний процес охоплює інші органи, насамперед серце. Хрестоматійно відомий вислів знаного французького клініциста Жана Буйо, що "ревматизм лиже суглоби і кусає серце". Наслідками ураження серця при цьому є його вади – органічна недостатність мітрального клапану, яка характеризується неповним закриттям його стулками отвору в шлуночку серця під час функціонування.

При незначній або помірно вираженій недостатності у хворих не виникає жодних скарг, а зовнішнім виглядом вони не відрізняються від здорових людей. Тільки після розвитку застійних явищ у стадії декомпенсації у них виникають такі явища, як задишка, серцебиття, синюшний відтінок на губах, набряки на губах, накопичення рідини в брюшній порожнині (асцит). Всі ці симптоми, що спостерігалися в останні дні Шевченка, описані детально [1, 326-328] і знайшли своє відображення як в свідочстві про його смерть за підписом Е.Барі, так і при новітній інтерпретації прижиттєвого діагнозу хвороби поета [2,7].

Не можна не оминати також питання, пов'язаного з лікуванням ревматизму безпосередньо та його наслідків – серцевої недостатності. Необхідно акцентувати увагу на тому, що дієва терапія ревматизму з самого початку виникнення залежить від застосування антимікробних засобів, особливо антибіотиків. Нагадаємо, що відкриття пеніциліну, першого препарату з групи антибіотиків, здійснено в 1928-1929 рр. – майже через сто років після подій, пов'язаних із хворобою Шевченка. Тому зрозуміла неефективність лікування ревматизму і запобігання виникнення, як наслідку, вад серця при житті поета.

Але не тільки ревматизм підточував здоров'я Шевченка. Долучилися і інші наслідки злиденного солдатського буття – погане харчування призвело ще й до характерної для засланих та в'язнів хвороби – цинги (або скорбуту). У листі до М.М. Лазаревського від 20 грудня 1847 року Тарас писав: "... спіткала мене цинга лютая, і я тепер мов Іов на гноїщі ... Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталанну країну, то благав би господи о смерті" [6, т.5, 234].

Через два місяці, в листі від 25-29 лютого 1848 року, на ту ж хворобу Шевченко нарікав і в листі до В. М. Рєпніної: "Пугает меня настоящая моя болезнь, скорбут. А в степи, говорят, она ужасно свирепствует"[6, т.5, 239].

І ще довгий час ця хвороба переслідує поета, як свідчить його послання до А. О. Козачковського від 16 липня 1852 року: "По прибытии моем в здешний край, я два года сряду страдал скорбутом и головою болью... показались у меня на всем теле, особенно на ногах, золотушные нарывы..." [6, т.5, 261].

Нездатність оптимального лікування цинги була пов'язана з вкрай мізерними відомостями про причини її виникнення, хоча існували певні дієтичні підходи, які все ж дозволяли зменшувати негативні впливи на організм цієї хвороби. Вони стосувалися включення в раціон солдатського харчування кислій капусти і подекуди свіжих овочів. Але такі настанови не мали обов'язкового характеру, тому що ґрунтувалися на певному емпіричному досвіді. Суто наукова база, яка поєднала причини появи цинги з авітамінозом С – дефіцитом аскорбінової кислоти – з'явилася лише в 20-30-і роки ХХ століття.

Прояви цинги – крововиливи, гінгівіт, кровоточивість ясен та випадіння зубів, зміни в судинах і кістковій системі – створювати додаткові негативні умови для поступового руйнування організму Шевченка, накладаючись на клінічні ознаки ревматичного процесу.

І як не зрозуміти, як не погодитись з Шевченком, коли він, описуючи трагічну свою долю В.І.Григоровичу (лист від 12 квітня 1855 року), зазначає: "Христос воскрес... Вот уже девятый раз я встречаю этот светлый торжественный праздник... в самом жалком безотрадном положении". І далі в цьому ж листі: "Силы и нравственные, и физические мне изменили, ревматизм меня быстро разрушает. Но что в сравнении болезни тела с болезнью души, с тою страшною болезнью, что зовется безнадежностью" [6, т.5, 293].

Та ні життєві незгоди, кріпацтво, каторжна солдатчина, ні довгі роки поневірянь – ніщо не зламало поета-бунтаря, не похитнуло його волелюбних поривань. "Караюсь, мучуся..., але не каюсь!...", – зазначав він у вірші "О думи мої! О славо злая!".

Не зламавши морально, панівний державний устрій, що втілювався у самодержавній владі, намагався знищити Шевченка фізично. І хоча він був "наділений міцною будовою тіла", як зазначалося у вирокі, арешт і заслання підірвали сили, завдали непоправної шкоди здоров'ю, наблизили смерть поета.

Література

1. Зайцев П.І. Життя Тараса Шевченка /Зайцев П.І. – К.: Мистецтво, 1994.- 348 с.
2. Коломійченко М.І. /У колі друзів. Коломійченко М.І., Горленко В.З. -К.: Дніпро,1982. – 112 с.
3. Пропедевтика внутрішніх хвороб /Децик Ю.І., Нейко Є.М., Пиріг Л.А. та ін.; за ред. Ю.І.Децика. – К.: Здоров'я,1998. – 504 с.
4. Шевченко Т. Г. в документах і матеріалах. – К.: Політвидав України, 1950.
5. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963, Т.1.
6. Шевченко Т.Г. Твори в 5 т. – К.: Дніпро, 1985.

References

1. Zaitsev P.I. Zhyttia Tarasa Shevchenko /Zaitsev P.I. – K.: Mystetstvo, 1994.- 348 s.
2. Kolomiichenko M.I. /U koli druziv. Kolomiichenko M.I., Horlenko V.Z. -K.: Dnipro,1982. – 112 s.
3. Propedevtyka vnutrishnikh khvorob /Detsyk Yu.I., Neiko Ye.M., Pyrih L.A. ta in.; za red. Yu.I.Detsyka. – K.: Zdorovia,1998. – 504 s.
4. Shevchenko T. H. v dokumentakh i materialakh. – K.: Polityvdav Ukrainy, 1950.
5. Shevchenko T.H. Povne zibrannia tvoriv u 6 t. – K.: Vyd-vo AN URSR, 1963, T.1.
6. Shevchenko T.H. Tvory v 5 t. – K.: Dnipro, 1985.